

ทบทวนแนวคิดการพัฒนาชุมชน

มธุรส ศิริสถิตย์กุล

การพัฒนาเป็นสิ่งที่ใหม่ที่เพิ่งก่อกำเนิดขึ้นในช่วง 4 ทศวรรษนี้เท่านั้น แต่กลายเป็นสิ่งจำเป็นในฐานะของการทำประเทศให้ก้าวเข้าสู่ความทันสมัย นักมานุษยวิทยาและนักสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับพัฒนาทั้งในแง่ที่เป็นผู้วิพากษ์หรือรู้เเลาะความคิดการพัฒนาให้เห็นถึงสิ่งที่แฝงเร้นอยู่ในวิถีคิดเรื่องการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจ หรือการสร้าง “ความเป็นอื่น” ที่ “ด้อยพัฒนา” ให้กับชุมชน และในแง่ที่เป็นผู้สนับสนุนความเข้าใจที่ดีต่อชุมชนเพื่อให้การพัฒนาไม่เกิดผลเสียและมีความละเอียดอ่อนต่อวัฒนธรรมท้องถิ่น ในแง่ของการวิพากษ์หรือเปิดโปงให้เห็นสิ่งแฝงเร้นในการพัฒนานั้น การศึกษาแนวคิดการพัฒนาชุมชนมีความสำคัญยิ่งขึ้นเมื่อชุมชนในยุคโลกาภิวัตน์ไม่อาจหลบเลี่ยงจากการปะทะของกระแสทุนและกระแสการครอบงำให้ทุกอย่างมีมาตรฐานเดียวกับศูนย์กลางได้ งานวิเคราะห์วาทกรรมการพัฒนาของไชยรัตน์ (2544) ได้แสดงให้เห็นว่าการพัฒนาได้กลายเป็นวาทกรรมหลักที่นิยามและจัดวางตำแหน่งแห่งที่และสถาปนาความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่าง “ประเทศพัฒนาแล้ว” และ “ประเทศกำลังพัฒนา” ท่ามกลางความขัดแย้งระหว่างคนในชุมชน ชุมชนกับองค์กรภายนอก ชุมชนกับรัฐ และชุมชนกับกระแสเศรษฐกิจโลกาภิวัตน์ การศึกษาการพัฒนาชุมชนในโลกยุคหลังสมัยใหม่จึงเป็นการศึกษาปฏิสัมพันธ์อันหลากหลาย เพื่อช่วงชิงการนิยามความหมายในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น และการปรับตัวอย่างรู้เท่าทันกระแสความเปลี่ยนแปลงจากภายนอก

ยุคติ (2538) ได้ทบทวนแนวคิดการพัฒนาและแสดงให้เห็นว่า ในยุคเริ่มแรกของแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504) รัฐไทยมองชุมชนชนบทด้วยแนวคิดที่เห็นชุมชนมีปัญหาดูด้อยอยู่กับวงจรอุบาทว์คือ ไร่ วน เจ็บ ไร่ มีนัยถึงการขาดการศึกษา จนคือ ขาดแคลนทางเศรษฐกิจเพราะพึ่งพิงระบบการเกษตรกรรมที่ไม่ทันสมัย และเจ็บหมายถึงสุขภาพอนามัยของชาวชนบทที่มีความล้มเหลว ทำให้อัตราการเจ็บป่วยและตายจากโรคต่าง ๆ สูงกว่าที่ควรจะเป็น ทศณะดังกล่าวนำไปสู่การพัฒนาที่มุ่งประเด็นทางเศรษฐกิจเป็นหลัก เพื่อให้ชาวบ้านในชุมชนชนบทมีรายได้ ประกอบกับกระแสการปฏิวัติเขียวเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพ โดยการเกษตรกรรมยุคใหม่ที่อาศัยเทคโนโลยีในการเพิ่มผลผลิตที่ไหลบ่ามาจากซีกโลกตะวันตก รัฐจึงได้ส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ในเชิงพาณิชย์ เพื่อมุ่งส่งออกนารายได้เข้าประเทศ ในขณะที่เดียวกันหนี้สินของเกษตรกรกลับเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ อย่างไม่อาจหยุดยั้งได้ ความร่ำรวยมั่งคั่งกระจุกอยู่กับชาวนาที่มีที่ดินมาก เกษตรกรผู้ที่ไม่มีที่ดินทำกินกลายเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร และรับจ้างทั่วไปปัญหาดังกล่าวยิ่งรุนแรงมากขึ้นในยุคสองสหัสวรรษเพื่อพู่ในช่วงต้นทศวรรษ 2530

ท่ามกลางกระแสการพัฒนาตามแนวเศรษฐกิจศาสตร์กระแสหลักที่เน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจและการพัฒนาไปสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรม บุคลากรจากองค์กรพัฒนาเอกชนส่วนหนึ่งนำเสนอแนวคิดเรื่อง “วัฒนธรรมชุมชน” และ “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” โดยกระแสภูมิปัญญาชาวบ้านได้ชี้ให้เห็นศักยภาพของสถาบันชุมชนต่าง ๆ อาทิ พระ ผู้นำอาวุโส เครือข่ายต่าง ๆ ที่ยังคงมีบทบาทอยู่ในชุมชน บุคลากรและสถาบันเหล่านี้มีบทบาทในการทำให้สังคมชนบทยังไม่แตกสลายทางด้านจิตใจและทางวัฒนธรรมท้องถิ่น ระบบวัฒนธรรมชุมชนที่มีวัด พระ ความเชื่อทางศาสนา นับเป็นสิ่งที่มีความเป็นหลักประกันของการพัฒนาคนทางด้านจิตวิญญาณและการแสดงให้เห็นภาพลักษณ์ของการเป็นคนในชุมชน

ส่วนกระแสวัฒนธรรมชุมชนนั้นเป็นสิ่งที่มีความได้ถูกมาคาดติของวัฒนธรรมจากส่วนกลางของประเทศบดบังและครอบงำมาโดยตลอด แต่แท้จริงแล้วหัวใจของการพัฒนาชนบทน่าจะเป็นการเปิดศักยภาพที่จะยอมรับความแตกต่างของอัตลักษณ์ ความดีงาม ความมีศักดิ์ศรีของวัฒนธรรม ความหลากหลายเช่นนี้เป็นฐานที่สำคัญของชีวิตและชุมชน

ดังนั้น การส่งเสริมผู้นำธรรมชาติในชุมชน จะทำให้ได้บุคลากรที่มีส่วนสร้างสวรรค์จริงใจ ภูมิปัญญาท้องถิ่น เครือข่ายต่าง ๆ ที่ก่อตัว จะได้รับการสนับสนุน ส่งเสริม ขยายผลในแนวราบได้มากขึ้น แทนการสร้างแขนขาของระบบราชการหรือองค์กรพัฒนาต่าง ๆ เข้ามาทดแทน บดบังหรือลดค่าศักยภาพ ความภาคภูมิใจ และฉกฉวยความชอบธรรมในการพัฒนาตนเองของบุคลากรเหล่านี้

อย่างไรก็ตาม ทั้งสองแนวคิดนี้ชี้ให้เห็นว่าการพัฒนาจำเป็นต้องมีรากฐานมาจากวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งเน้นวิถีชีวิตที่เรียบง่าย กลมกลืนกับธรรมชาติ และมีระบบสังคมที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (เสรี 2531: 129-164) ในขณะที่แนวคิดเรื่องการพึ่งตนเองนั้น อภิชาติและคณะ (2530) ได้เสนอว่าเป็นเรื่องอำนาจในการตัดสินใจ โดยต้องเป็นการตัดสินใจด้วยตนเอง เป็นตัวของตัวเองทางความคิด นั่นคือ เป็นสังคมที่มีแบบแผนการผลิตแบบของตัวเอง มีการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก มีศักยภาพที่ดำเนินตามรากฐานแห่งวัฒนธรรมตนเองสูง ขณะเดียวกันก็มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกันเสริมไปด้วย บุญเพรง (2527) เสนอให้พิจารณาการพึ่งตนเองใน 2 ระดับคือระดับประเทศและระดับชุมชนครัวเรือน ในระดับประเทศจะต้องเน้น “การผลิตให้ทุกคนมีกินมีใช้ ไม่ใช่การผลิตเพื่อส่งออก” ส่วนในระดับครอบครัวชุมชนนั้นต้องกลับมาสู่ “การผลิตในครอบครัว” ใช้แรงงานในครอบครัวผลิตเพื่อกินเป็นพื้นฐาน” (บุญเพรง 2527: 72)

กระแสแนวคิดการพึ่งตนเองดูจะอ่อนตัวลงไปในช่วงการเติบโตทางเศรษฐกิจในทศวรรษ 2530 ที่อัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจขยายตัวสูงมาก แต่กลับมารับความสนใจอย่างมากภายหลังวิกฤตเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 โดยหลังจากการล่มสลายของเศรษฐกิจฟองสบู่แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้มีกระแสพระราชดำรัสในวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ.2540 มีเนื้อหา

เรียกร้องให้สังคมไทยหันกลับมาหา เศรษฐกิจพอเพียง เน้นการผลิตให้พอเพียงกับตัวเอง ส่วนที่ผลิตได้มากกว่าความต้องการจึงขาย (กระทรวงมหาดไทย 2541) กระทรวงมหาดไทยในฐานะผู้รับสนองพระบรมราชโองการได้เสนอ ยุทธศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง มีกลยุทธ์ 5 ประการคือ ยึดครอบครัวและชุมชนเป็นหลัก ยึดการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจ ยึดการรวมกลุ่มเป็นเครือข่าย ยึดการส่งเสริมการตลาดชุมชนและยึดการจัดเวทีชาวบ้านเป็นหลักแบบ คิดเอง ทำเอง (อภิชาติ 2541, โกมาตร และคณะ 2547ก: 9-10)

ดังนั้น การพัฒนาชนบทจึงหมายถึง ความตั้งใจที่จะกระทำอย่างต่อเนื่องเพื่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง เพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตของประชาชนในชนบทให้มีการกินดีอยู่ดีขึ้น ส่งเสริมให้ชาวชนบทมีความสามารถในการพึ่งพาตนเอง ในการปรับปรุงคัดแปลงหรือควบคุมทรัพยากรและสภาพแวดล้อม ในการมีอำนาจต่อรองทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองกับชุมชนภายนอก เพราะตราบเท่าที่ชาวชนบทไม่สามารถต่อรองกับชุมชนภายนอกได้อย่างเท่าเทียมกัน ชนบทจะเป็นฝ่ายถูกกระทำตลอดเวลา (อภิชาติ 2541: 139-140)

ในบริบทของการพึ่งตนเองด้านการสาธารณสุขนั้น ถ้าพิจารณาทางด้านสาธารณสุขมูลฐานที่ดำเนินการในปัจจุบัน ยังคงยึดรูปแบบเดิมที่ดำเนินการมากกว่าทศวรรษ โดยมีแบบแผนกิจกรรมสำเร็จรูปที่ดำเนินการเหมือนกันทั่วประเทศ และมีลักษณะที่โน้มเอียงไปในทางการพัฒนาชุมชนชนบทเป็นหลัก ทำให้รูปแบบและเนื้อหาของงานสาธารณสุขมูลฐานขาดความหลากหลายและไม่สามารถตอบสนองกับสภาพปัญหาของท้องถิ่นได้อย่างเฉพาะเจาะจง หากจะปรับแนวทางไปสู่การพึ่งตนเองทางสุขภาพของชุมชนให้มีความหลากหลายคือ ควรจะมองไปที่ชุมชนว่าความแตกต่างหลากหลายดำรงอยู่ได้อย่างไร และมีผลต่อการพึ่งพาด้านสุขภาพและด้านอื่น ๆ อย่างไร และมีความหมายอย่างไรต่อการพัฒนาสุขภาพอนามัยในชุมชน (โกมาตร 2547ข: 11)

หนังสือแนะนำ

- กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย. (2541). *เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง แนวความคิดและยุทธศาสตร์*. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ. (2547ก). *พลวัตสุขภาพกับการพึ่งตนเอง(ภาคเมือง)*. นนทบุรี: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ. (2547ข). *พลวัตสุขภาพกับการพึ่งตนเอง(ภาคชนบท)*. นนทบุรี: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2544). *รัฐศาสตร์แนววิพากษ์*. (พิมพ์ครั้งที่สอง). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- บุญเพรง บ้านบางพูน. (2527). *ศรัทธาพลังชุมชน ข้อคิดและประสบการณ์ในงานพัฒนาชนบท*. กรุงเทพฯ: สมาคมทอผ้าแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา.
- พัฒนา กิติอาษา. (2544). *ท้องถิ่นนิยม*. กรุงเทพฯ: กองทุนอินทร์-สมเพื่อการวิจัยทางมานุษยวิทยา.
- ยุคติ มุกดาวิจิตร. (2538). *การก่อตัวของกระแสวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทย พ.ศ.2520-2537*. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศุภชัย เจริญวงศ์. (2544). *ถอดรหัสการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ร่วมด้วยช่วยกัน.
- สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. (บรรณาธิการ). (2531). *พึ่งตนเองในชนบท อีกบทหนึ่งของการทบทวนโลกทัศน์แห่งการพึ่งตนเอง*. ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- เสวี พงศ์พิศ. (บรรณาธิการ). (2531). *ทิศทางหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.
- อภิชาติ ทองอยู่ และคณะ. (2530). *รายงานการวิจัย สถาบันหมู่บ้านกับการพึ่งตนเอง*.
- อภิชัย พันธเสน. (2541). *พัฒนาชนบทไทย: สมุทัยและมรรค แนวคิด ทฤษฎี และภาพรวมของการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา.

ภาษาไทย

- Bowie, K.A. (1992). Unraveling the Myth of the Subsistence Economy: Textile Production in Nineteenth-Century Northern Thailand. *The Journal of Asian Studies*. 51: 4.
- Kitahara, A. (1996). *The Thai Rural Community Reconsidered: Historical Community Formation and Contemporary Development Movements*. Bangkok: The Political Economy Centre Faculty of Economics Chulalongkorn University.